

Войчун Ю.

Чеська громада Волині напередодні та в роки Української революції

1917– 1921 рр.

Стаття присвячена проблемі діяльності чеської громади на території Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Автором висвітлено основні віхи життя волинських чехів та їх роль в процесах, що відбувалися у краї в зазначений період. Значну увагу приділено розгляду питання регулювання поселення чехів на території Волинської губернії. Проаналізовано положення основних законодавчих актів стосовно чехів та їх вплив на зміну динаміки міграції колоністів на територію регіону. Простежено еволюцію політичного курсу російського уряду від протекціоністських заходів щодо волинських чехів – до обмеження кількості іноземців на території регіону і фактично зрівняння їх із місцевим населенням. Особливу увагу автором приділено питанням суспільно-політичного життя чеської громади Волині на початку XX ст., Першої світової війни та Української національної революції 1917–1921 рр. У ході дослідження використано загальні принципи наукового пізнання: системності, об'єктивності, історизму, узагальнення отриманих даних.

Ключові слова: чехи-колоністи, міграція, державна політика, русифікація, добровольчі формування, політичні свободи.

Початок XX ст. став періодом важливих змін як суспільно-політичних, так і соціально-економічних та культурних, спричинених російським самодержавством, Першою світовою війною та масовою міграцією іноземців на територію Правобережної України. Саме напередодні революційних подій 1917 р. відбулися кількісні та якісні зміни серед національних меншин Правобережжя, зокрема і волинських чехів. Метою статті є характеристика соціально-економічного та суспільно-політичного життя і культурно-освітнього розвитку чеської громади Волині напередодні та в роки Української революції. Питання діяльності чеської громади цікавили вчених різних періодів. Цінним джерелом революційної доби є праця М. Каржанського, у якій він висвітлює життя чехів і словаків Російської імперії, значна частина яких проживала на території Волинської губернії. Основну увагу автор приділяє питанням розселення, їх соціального та освітнього життя [1]. На сьогоднішній день в науковий обіг введено значну кількість архівних документів, краєзнавчих нарисів, монографій та статей, опрацювання яких дає можливість розкрити роль чеської общини в розвитку Волинської губернії. Суттєвий внесок в цю справу зробив Ї. Гофман, член товариства чехів Волині, у нарисі «Чехи на Волині. Основні відомості». Автор подав короткий аналіз причин чеського переселення на територію Волинської губернії, розкрив економічне становище чехів, рівень освіти, питання віросповідання, культури, громадського життя [12]. Історію чеської еміграції на Волинь, її соціально-економічні, суспільно-політичні, культурно-освітні та релігійні аспекти, висвітлив історик з університету імені

Т. Масарика (м. Брно), Я. Вацулику дослідженні «Історія волинських чехів» [9]. Пожвавлення краєзнавчої роботи, обговорення її проблем на Міжнародних, Всеукраїнських та регіональних конференціях засвідчило необхідність ґрунтовного дослідження проблеми нацменшин в Україні, зокрема і чеської]. Аналіз джерел засвідчує, що перші чеські поселенці з'явилися на території Правобережжя ще в середині XIX ст., коли 17 сімей з Богемії переїхали з Царства польського на територію Дубенського повіту Волинської губернії. У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст., згідно із розпорядженням волинського губернатора, на території регіону створено чотири окремі чеські волості – Глинську, Дубенську, Купичівську та Луцьку [2, с. 228]. Еміграція чехів в Україну була складовою частиною міжнародної робітничої міграції, яка була характерною для того періоду. В Російській імперії, складовою частиною якої на той час була Волинська губернія, передумовами, які сприяли чеській міграції стали: потреба в робочій силі для сільського господарства та промисловості, що інтенсивно розвивалися [3, с. 30]. Згідно із даними київського, подільського та волинського генерал-губернатора, графа О. Ігнат'єва у 1893 р. на території Волині проживало 24064 особи чеської національності [4]. Від часу проведення Першого всеросійського перепису населення 1897 р. – до Першої світової війни чисельність чехів збільшилась до 44433 осіб, в тому числі близько 8 тис. чехів, підданих Австро-Угорщини [5, с. 45].

Зі зростанням кількості чехів-колоністів зростала й кількість землі, що нею вони володіли. Наприклад, станом на 1869 р. чехи володіли 8093 десятинами землі, у 1872 р. – 17,5 тис. десятин землі, у 1883 р. – 34510 десятин землі [6, с. 76]. На початковому етапі колонізації більшість чехів оселилися в центральній та південній частинах губернії – на території Дубенського, Острозького та Рівненського повітів. З середини 70-х рр. XIX ст. чеські господарства з'являються в Луцькому, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському, Житомирському та Овруцькому повітах. 13 травня 1870 р. при Міністерстві внутрішніх справ створено особливу комісію з питань переселення чехів до Південно-Західного краю. В результаті її діяльності прийнято рішення, що переселення чехів є вигідним, як в економічній, так і в політичній сферах. У червні 1870 р. імператор Олександр II затвердив постанову комітету міністрів «О водворении чехов на Волыни». Даним документом підтверджувалися пільги та привілеї для чехів, була спрощена процедура прийняття громадянства, чехи звільнялись від військової повинності, також гарантувалось звільнення від податків, строком на 5 років [7, с. 213]. Розчарування царських чиновників у політичній користі чеської колонізації зумовило згортання протекціоністських заходів та пільгового правового режиму для чехів, жорсткішої релігійної політики з середини 70-х рр. XIX ст. З 1874 р. чехи змушені були йти на службу в армію відповідно до нового статуту про військову повинність. Погіршення законодавчого клімату мало наслідком спад переселенського руху чехів в регіон. Якщо в 1871 р. на Волинь переселились 646 сімей чеських колоністів, у 1874 р. – 590 сімей, то вже у 1875 р. в губернію прибуло 260 чеських сімей. В 1876–1878 рр. на територію Волині переселилось всього 150 сімей [18, с. 161]. У вересні 1885 р. імператор Олександр III (1881–1894 рр.) затвердив особливу комісію для розробки заходів щодо припинення напливу іноземних переселенців у західні прикордонні губернії імперії, яку очолив заступник

міністра внутрішніх справ сенатор В. Плеве. В результаті діяльності комісії, 14 березня 1887 р. прийнято «Правила відносно набуття іноземцями у власність або у тимчасове володіння нерухомого майна у деяких губерніях західної смуги Росії». Ці правила забороняли у губерніях Царства Польського, Північно-Західного та Південно-Західного краю іноземним підданам набувати будь-якими способами, поза портовими та міськими поселеннями права власності, оренди і користування нерухомим майном [19, с. 578–581]. 15 червня 1888 р. набули чинності «Правила про влаштування побуту іноземних поселенців, що не прийняли російського підданства, які влаштувались в губерніях Київській, Подільській та Волинській». У відповідності із документом, ті іноземні поселенці, котрі не прийняли російського підданства, були зобов'язані виконувати всі повинності на аналогічних умовах, що й місцеві селяни, приписані до волостей, але не мали права брати участь у волосних сходах. Всі іноземні поселенці підлягали чіткому поліцейському нагляду. Німецьким та чеським колоністам заборонялось переселятись з однієї колонії в інші [20, арк. 80–83]. Фактично дані правила поклали кінець привілейованому становищу німців та чехів на території Волинської губернії, зобов'язали їх виконувати повинності та сплачувати державні податки на рівні з місцевим українським населенням. У рамках обмежувальної політики щодо чеських та німецьких колоністів, 14 березня 1892 р. в Гатчині імператор Олександр III підписав указ Сенату «Про встановлення тимчасових правил відносно оселення у Волинській губернії осіб неросійського походження», у якому зазначалося: «S внаслідок особливого положення Волинської губернії ми визнали за необхідне в розвиток і доповнення законів 1884 р. і 1887 р. видачу тимчасових правил щодо поселення у Волинській губернії осіб неросійського походження». Відповідно до даного документу передбачались наступні заходи: заборона усім іноземним вихідцям і тим, які не прийняли російського підданства оселятись в межах Волинської губернії поза міськими поселеннями; заборона набуття нерухомого майна в будь-який спосіб, окрім спадкування за законом; збереження за тими особами, які не день оприлюднення указу поселилися в губернії, права володіння і користування орендованим майном; збереження за особами, які сповідують православну віру, права на придбання у власність і використання нерухомого майна поза міських поселень; Волинському губернатору надано право висилати іноземців в адміністративному порядку» [21, арк. 249]. Зі зміною законодавчого курсу Російської імперії щодо переселення чехів, державні чиновники розпочали широку кампанію з його обмеження. Для досягнення скорочення міграційного потоку, чехам, окрім тих, хто прийняв православну віру, заборонено купувати землю у власність. Таким чином, колоністи, які орендували земельні ділянки, були поставлені перед вибором або прийняти нову віру, або покинути вже обжиті місця. Різка зміна політики щодо чеських мігрантів мала наслідком перетворення в кінці XIX ст. Волинської губернії з регіону в який переселялися, на регіон, з якого виселялися. З початку століття і до 1917 р. на Волинь переселилося понад 2 тис. чеських сімей. Загалом до початку революційних подій в межах Російської імперії проживало близько 50 тис. чехів. Якщо

Наукові записки: Серія «Історія» 104

Волинь була місцем концентрації сільського чеського населення і центром їх економічного життя, то центром політичного і культурного життя чехів став Київ, де на початку ХХ ст. мешкало кілька тисяч чехів [2, с. 231]. Суспільно-політичне життя чехів-колоністів на початку ХХ ст. було досить активним. Чеський громадсько-політичний рух ґрунтувався на лібералізації політики уряду та посиленні слов'янофільських впливів. Важливим чинником чехословацько-українських відносин було те, що Україна в роки Першої світової війни відіграла важливу роль в чехословацькому національно-визвольному русі. У 1911 р. російський уряд дозволив створити в Київській, Подільській та Волинській губерніях губернські та повітові земства. На виборах 22 червня 1911 р. до волинського губернського земства чехи підтримали так званий «земський блок», який об'єднав ліберальні політичні групи. Зокрема, волинський чех В. Вондрак виставив свою кандидатуру від поміщицької курії. Його обрано членом волинського губернського земства і головою комітету з питань освіти. У губернському земстві він займав критичну позицію відносно царського уряду і відстоював інтереси чехів, що мешкали на території Волинської губернії [9, с. 141–142]. Напередодні Української революції культурно-освітній розвиток та релігійне життя чехів на території Волині було головним чинником збереження їх національної ідентичності. Прагнучи використати чехів-колоністів для протидії польсько-католицьким впливам в краї, російський уряд гарантував їм низку привілеїв, зокрема і право сповідувати гуситську віру. Сформовано три чесько-гуситські парафії – Глинську, Дубенську та Острозьку. Однак, коли стало зрозуміло, що сподівання уряду не виправдаються розпочато кампанію з масового приєднання чехів до православ'я [10, с. 35]. Після революції 1905–1907 рр. на Правобережжі активізувалася видавнича справа серед чеського населення. Зокрема, у Києві виходили газети «Ruský Čech» (головний редактор – волинський чех В. Вондрак) та «Čechoslovan» (редактори Б. Швіговський та В. Хорват). У роки Першої світової війни ці періодичні видання стали платформою, на якій активно пропагувалися заклики до визволення Чехії і Словаччини з-під влади Австро-Угорщини. У редакціях цих видань працювали як київські, так і волинські чехи. Одним із завдань їх роботи було об'єднання представників чеської національності, які проживали на території Південно-Західного краю [11, с. 71]. На початку Першої світової війни російським урядом дозволено створення чеської дружини. Частина формувалася в Києві із числа чехів-добровольців. Волинські чехи взяли чи не найактивнішу участь в початковому організаційному етапі. Значним був і їх фінансовий внесок в організацію анти австрійського опору від заможних чехів. Окрім того, від 10 квітня 1916 р. чехи запровадили національний податок, збирання якого на Волині добре організовували [12, с. 18]. Початок революційних подій у лютому 1917 р. та відречення від престолу імператора Миколи II поклали початок низці спроб реформування державного устрою. Саме відтоді почала формуватися національна політика Української держави. Перед її розробниками стояло складне завдання – втілити ідеї федералізму на практиці та виробити чітку етнонаціональну політику. Після створення Української Центральної Ради (далі – УЦР) М. Грушевський запропонував визнати «всякі прояви

українського шовінізму, виключності, нетолерантності супроти інших народностей національним злочином і виступити проти них з усією рішучістю» [13, с. 75]. Для надання Центральній Раді характеру справжнього представництва всього народу 6–8 квітня 1917 р. скликано Всеукраїнський національний конгрес. У резолюції, прийнятій на конгресі відзначалося, що єдиною відповідною формою державного устрою вважається федеративна і демократична республіка Російська, а одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин. В підсумкових документах проголошувалось, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі» [14, с. 54]. 6 квітня 1917 р. у Києві скликано з'їзд чехів та словаків. На з'їзді ухвалено резолюцію, за якою Чесько-словацька рада на чолі з Т. Масариком, визнавалася найвищим політичним органом чехословацького народу. 30 липня 1917 р. до складу УЦР увійшли представники національних меншин, зокрема: 50 осіб від єврейської громади, 20 – від польської, 4 від молдавської, по 3 від татарської та німецької, по одному представнику від чехів, греків і болгар [15, с. 10]. Загалом, національна політика УЦР характеризувалася гіпертрофією етнічних чинників. Майже усі політичні партії, що входили до її складу, для мобілізації населення використовували національні гасла. Однак, нацменшини перебували у нерівних умовах. Якщо для поляків, євреїв чи росіян були створені національні міністерства, їх гарантувалися широкі культурно-освітні права, то інші, менш чисельні, етнічні спільноти (чехи, німці тощо) цього права були позбавлені. Окрім того, залишалось неврегульованим питання механізму взаємодії місцевої адміністрації Української Народної Республіки і органів національного самоврядування.

Наукові записки: Серія «Історія» 1053 перших днів встановлення Гетьманату, П. Скоропадський засвідчив, що він відкидає принципи будівництва держави на етнічних засадах. Програмні документи «Грамота до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України» фактично скасовували концепції національно-персональної автономії [16, с. 88]. За часів П. Скоропадського політична активність національних меншин на Волині дещо знизилася. Новою епохою їх розвитку став прихід до влади Директорії. Взявши владу в свої руки, Директорія прийняла постанову про відновлення закону про національно-персональну автономію. У документі підкреслювалося, що до відновлення міністерств при Директорії буде засновано відділ у справах національних меншин. У лютому-березні 1918 р. частина українських чехів виїхала з частинами чехословацького легіону, які відступали на схід Росії, до Владивостока і далі до Франції [17, с. 329]. Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на території України сформувалася значна чеська община. Найчисельнішою вона була у Волинській губернії. Колоністи змогли достатньо швидко адаптуватися до нових умов і стали частиною українського суспільства. Проживаючи в іншомовному оточенні, чехи позиціонували себе як особливу етнічну спільноту, прагнучи зберегти свою мову, культуру і традиції. На початку XX ст. умови для національно-культурного розвитку чехів стали більш сприятливими. На Волині та в інших регіонах діяли чеські культурно-освітні, благодійні та фізкультурні

товариства, видавались газети «Ruský Čech» та «Čechoslovan». У роки Першої світової війни та Української революції чехи не стояли осторонь цих подій, а взяли в них активну участь. За Ризьким мирним договором 1921 р. територія Волині була розділена між двома державами – Другою Річчю Посполитою та радянською Україною (понад 70 % чехів, які мешкали на цій території, опинилося під владою Польщі).

Список використаних джерел

1. Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизведанным официальным документам. М.: Змей, 1918. 138 с.
2. Поліщук Ю. Переселення чехів на правобережну Україну у другій половині XIX – на початку XX ст.: політико-правовий аспект // Українознавчі студії: науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському у-ті ім. В. Стефаника. 2002/2003. №. 4–5. С. 225–232.
3. Пилипенко О. Іноземна трудова імміграція в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Економіка». 2013. Вип. 1. С. 22–41.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 618. Спр. 261.
5. Ковба Ж. Господарство чеських поселенців на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Українське слов'янознавство. Вип. 6. Львів, 1972. 124 с.
6. Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чорноморський літопис. 2011. № 3. С. 75–78.
7. Шмид О. Чеська колонізація Волині у 60–70-х рр. XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. 2009. Вип. 15. С. 212–218.
8. Войчун Ю. Законодавче регулювання чеського поселення на Волині в другій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. 2015. Вип. 26. С. 215–217.
9. Вацулик Я. Председатель Союза чехословацких обществ на Руси д-р Вацлав Вондрак (1916–1917 гг.) // *Nová rusistika*. 2014. № 1. С. 139–150.
10. Войчун Ю. Організація релігійного життя чеських поселенців на Волині в другій половині XIX ст. // Молодий вчений. 2015. № 8(23). С. 34–37.
11. Погуляев О. Національні меншини Правобережної України напередодні Української революції // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2016. Вип. 25. С. 65–72.
12. Гофман І. Чехи на Волині: Основні відомості. Прага, 1998. 32 с.
13. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Знання, 1991. 240 с.
14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. К.: Наукова думка, 1996. Т.1. 587 с.
15. Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. К.: Філософська і соціальна думка, 1992. 272 с.
16. Нестеренко В. Національна політик Української держави // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». 2012. Вип.

17. С. 87–93. 17. Віднянський С. Чехи в Україні // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 4 / Відп. ред. М.М. Варварцев. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 357 с.
18. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. К., 1882. 180 с.
19. Летопись текущих событий. Именно Высочайший указ Правительствующего Сената // Волынские епархиальные ведомости. 1887. №17. С. 578–581.
20. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114.
21. ЦДІАКУкрани. Ф. 442. Оп. 52. Спр. 439. Ч. II. Арк. 249.